

ДО ПРОБЛЕМИ РОЗРІЗНЕННЯ членів речення, виражених керованими іменниками з прийменниками чи без них

Багатолітній досвід роботи як у школі, так і в інституті вдосконалення учителів, переконує, що однією із найскладніших (якщо не найскладніших) проблем для учителя мови є проблема розрізнення членів речення, виражених керованими іменниками з прийменниками чи без них.

Шкільна лінгвістика це питання, як правило, оминає, в кращому випадку рекомендує визначати синтаксичну роль таких іменників, керуючись змістом, у гіршому – обмежуючись заувагою, що при визначенні окремих членів речення можлива варіативність.

Але можу побитись об заклад, що, наприклад, в реченнях: «зарубки зроблено на п'яти деревах», «м'ясо смажили зразу на чотирьох пательнях» чи «листа написано на шістнадцяти сторінках» – ніхто за змістом не визначить кількісно-іменні словосполучення з прийменником НА як обставину міри, хоч в котрійсь із бачених мною статей саме так воно визначено в останньому з наведених мною речень.

Так само, як і в реченнях «на злість мамі в ноги замерзну» чи «дуб залишився стояти на злість вітрам і грозам», ніхто за змістом не побачить обставини причини. А вже те, що в згаданій мною статті словосполучення «на злість вітрам і грозам» визначено саме так, доводить, що критерії «за змістом» є надто не чіткими.

Ще гірша справа з можливою варіативністю членів речення, що відкриває шлях до повної анархії в цьому питанні, в чому легко можна переконатись, взявши до рук будь-яку працю із синтаксису, починаючи від шкільних підручників і кінчаючи академічною «Сучасною українською мовою», виданою в 1972 році.

А проте визначити бодай основні критерії розрізнення членів речення цілком можливо, навіть у тих досить частих випадках, коли другорядний член поєднує в собі й предметне й обставинне значення.

Не претендуючи на всеохопність і цілковиту беззаперечність, пропоную своє бачення розв'язання порушених проблеми та сподіваюсь, що викладене мною стане у пригоді учителю-словеснику в його практичній роботі.

Визначення синтаксичної ролі інфінітива

«Чистий» інфінітив, як правило, жодних труднощів не викликає: «жити - добро робити», «спати -- не цілком махати», «пліткувати – ганебна звичка».

Сумніви виникають тоді, коли в реченні інфінітив зустрічається в супроводі ще одного дієслова:

Вчителька захотіла прочитати цю книжку. Вчителька мала намір прочитати цю книжку. Вчителька порадила нам прочитати цю книжку

Хлопці обіцяли принести води. Хлопці пішли принести води. Хлопці мали бажання принести води

Він намагався змагатися з хвилями. Він мав рішучість змагатися з хвилями. Він вийшов у море змагатись з хвилями

Вряд чи хто із наших учнів здатен уловити різницю у змісті виразів «хотів принести», «мав намір принести» чи «мав бажання принести».

Практика показує, що найлегше учні розрізняють об'єктний інфінітив, навіть не здогадуючись про таке «мудре» слово, тим більше, що в останніх підручниках уже звернена їх уваги на виконавців дій названих інфінітивом і особовим дієсловом.

Із суб'єктними інфінітивом складніше, бо обидві дії виконуються однією особою. Звісно можна довго (й майже безрезультатно) пояснювати, що в ролі допоміжних дієслів, які разом із інфінітивом утворюють дієслівний складений присудок вживаються дієслова, що означають початок дії, названої інфінітивом, можливість чи неможливість їх виконання, психічні чи мислинневі процеси і т. д. і т.п.

Але, скажу чесно, за все своє життя я не мала й десяти-двадцяти учнів які б усі ці значення допоміжних дієслів захотіли б добросовісно вивчити. Та, щиро кажучи я ніколи того від них і не вимагала. Я вчила їх перефразовувати речення - уміння, яке допомагає при вивченні багатьох тем і є надзвичайно важливими у розвитку мовлення дитини.

Отже, з допомогою сполучника ЩОБ перефразовуємо речення, тобто перетворюємо їх із простих у складнопідрядні:

Учителька хотіла, щоб прочитати цю книжку???? Хлопці обіцяли, щоб прочитати цю книжку??? Він намагався, щоб боротись з хвилями???

Речення не перебудовуються!! А ось ці?

Учителька порадила (що?), щоб ми прочитали цю книжку. Хлопці пішли (з якою метою?), щоб принести води. Він мав силу (яку?), щоб змагатися з хвилями. Він вийшов у море (з якою метою?), щоб змагатися з хвилями.

Все чітко і зрозуміло: якби особове дієслово й інфінітив становили один член речення, то вони не могли б стати присудками в різних реченнях.

Отже, там де речення передається перефразуванню з допомогою сполучника **ЩОБ**, інфінітив є другорядним членом речення, і до того ж саме тим, який відповідає на те запитання, що ставиться до підрядної частини в перефразованому варіанті.

Запам'ятай !

Там, де речення перефразуванню із сполучником **ЩОБ** не піддаються, маємо справу з дієслівним складеним присудком:

Учителька хотіла прочитати цю книжку. Хлопці обіцяли принести води. Він намагався змагатись з хвилями.

Перефразуванню, щоправда, не піддаються й речення:

Учителька мала намір прочитати цю книжку. Хлопці мали бажання принести води.

Але ж в природі не існує такого присудка, в якому б інфінітив прилягав до іменника! У дієслівному складеному – він прилягає до особового дієслова. В іменному складеному - саме іменник є залежним від дієслова компонентом.

Складний присудок поєднує і дієслівний і іменний тип складених присудків, а, отже, також не допускає прилягання інфінітива до іменника. Та, зрештою, ми ж знаємо й те, що будь-яке слово, залежне від іменника в безприйменникових конструкціях, як правило, виконує в реченні роль означення. Отже: Учителька мала намір (який?) прочитати книжку. Хлопці мали бажання (яке?) принести воду. Він мав силу (яку?) змагатися з хвилями.

Все просто і зрозуміло, і без нудного зубріння значень допоміжних дієслів, ми придумуємо речення з інфінітивами та пропонуємо одне одному розібратись, де присудок, де означення, а де обставина, а заразом непомітно і всі члени речення повторюємо, і вчимося висловлювати ту саму думку різними синтаксичними конструкціями.

Синтаксична роль залежних іменників при безприйменниковому керуванні в іменникових словосполученнях

Як було сказано, будь-яке слово в реченні, що утворює безприйменникове словосполучення з іменником, як правило, є означенням.

На жердинці висіла хустина (чия?) матері. Бажання (яке?) жити допомогло перебороти недугу. Дім (який?) праворуч вражав вишуканістю. Дорога (яка?) вперед обіцяла багато несподіванок. Біля прохідної стояло авто (чиє?) дружини (чиєї?) директора підприємства.

Все ясно, а проте, останній іменник «підприємства», який як і всі попередні, підкреслений нами як означення, утворює словосполучення із іменником, залишився не підкресленим. Питання – чому?

Очевидно, тому, що він не є означенням, адже, зробивши обмовку «як правило», ми тим самим визнали, що можливі й відхилення від сказаного. Вони, й справді, є, хоч їх і небагато.

I. Порівняймо речення в кожній парі:

Книга автора виявилась цікавою. Автор книги був цікавою людиною

Машина власника потребувала ремонту. Власник машини був неушкоджений.

Порівнявши ці та подібні речення, учень без великих зусиль зрозуміє, що в перших реченнях пар головне слово в словосполученнях іменник + іменник називає об'єкт, а залежне – того кому він належить, і легко поставити запитання: книга (чия?) автора; машина (чия?) власника.

А відтак і збагне, що в других реченнях пар запитання *чий?*, *чия?* не можуть бути поставлені, бо ні автор не належить книжці, ні власник не належить машині. І книга, і машина є предметами (об'єктами), якими володіє певна особа (суб'єкт). Отже, єдине запитання, яке можна поставити в даному випадку до слів «книга» та «машина» - це запитання родових відмінків: *автор* (чого?) книги, *власник* (чого?) машини.

Як у цьому, так і в інших випадках, підставою, що дозволяє віднести залежний іменник у іменниковому словосполучення до додатків, є перевага в його значенні предметності над атрибутивністю.

II. До таких випадків перш за все, належать ті словосполучення іменник+іменник, де головним словом є іменник віддієслівного походження (найчастіше утворений від перехідних дієслів).

У таких словосполученнях залежний іменник зберігає ту саму синтаксичну роль, яку виконував би при дієслові, від якого утворений підпорядковуючий іменник:

В селах розпочалась копання (чого?) городів та садіння (чого) картоплі. Прибиранням (чого?) території зайнялись школярі. Розбудова (чого?) держави – справа кожного громадянина. Незважаючи на юний вік, йому було доручено (що?) командування (чим?) загоном. Чекання (чого?) автобуса тривало близько години.

(Порівняймо: розпочали копати города та садити картоплю; прибирали територію; розбудовувати державу; командувати загоном; чекати автобуса).

Сюди ж належать і конструкції, у яких головним словом є іменник – назва особи, а залежним – об'єкт, на який спрямована її дія: *будівники* (чого?) *готелю*; *палії* (чого?) *іномарок*; *збирачі* (чого?) *підписів*; *розкрадачі* (чого?) *майна*; *переписувачі* (чого?) *книг* тощо.

Визначаючи синтаксичну роль залежного іменника в словосполученнях, де головним словом є віддієслівний іменник, слід пам'ятати, що іноді цей залежний іменник у абсолютно однозвучних словосполученнях може виконувати зовсім різні синтаксичні функції.

Увага!

Наприклад:

Лише захист (чий?) товариша допоміг Василькові довести свою невинність (товариш захистив Василька, його, товаришів захист допоміг хлопцю). Василько вважав своїм обов'язком захист (кого?) товариша (Василько захищатиме товариша).

Це якраз і є один із тих випадків, коли саме зміст допомагає нам у визначенні членів речення. Ще приклад:

Здійснювана учителями підготовка (кого?) учнів до тестування дала хороші результати (учителі готували (кого?) учнів до тестування). Самостійна підготовка (чия?) учнів до тестування була належно оцінена (учні самі готувались - їхня підготовка).

З приводу конструкцій іменник+іменник з головним словом – віддієслівним іменником слід зауважити, однак, що вони мають певний відтінок «казенщини» й годяться більше для офіційно-ділового стилю. Живій українській мові, де, як твердив П.Г.Житецький, «дієслівні елементи мають перевагу над іменними», більш притаманні конструкції з керуючим дієсловом: «розпочали копати города», а не «розпочалось копання городів», «захищати товариша», а не «захист товариша» тощо.

Це не значить, що конструкція з віддієслівними іменниками зовсім не слід уживати, але вживання їх не повинне бути надмірним і має узгоджуватись із мовленнєвою ситуацією й вибором відповідного їй стилю мовлення.

III. Додатками є й залежні іменники, що називають заклад, установу, організацію чи іншу структуру, при іменниках, які називають посаду особи, що має відношення до цієї структури: директор (чого?) школи; керівник (чого?) 5-Г класу; голова (чого?) уряду; командир (чого?) полку.

IV. Дещо складнішим є визначення до датків, що називають предмет (річ, явище, але не істоту!), частина якого названа головним словом іменникового словосполучення:

Він понуро дивився на залишки **світа - предмет, неістота - залежне слово,**
(чого?) свиту **залишки – частина цього предмета –**
головне слово.

Плесо (чого?) озера **озеро – неістота – залежне слово,**
виблискувало проти місяця **плесо – поверхня (частина) озера – головне**
слово

Колесо (чого?) мащини **машина – неістота – залежне слово,**
почало капелюшитись **колесо – частина машини – головне слово**

Рукава (чого?) блузки **блузка – неістота – залежне слово,**
були вишиті **рукав – частина блузки – головне слово**

Сторінка (чого?) книги **книга – неістота – залежне слово,**
зошита була списана рівними, **сторінка – частина книги – головне слово**
гарним почерком

Сказане стосується тільки неживих предметів (неістот)!
Якщо залежний іменник називає істоту, а головний – її частину, то іменник – назва істоти є означенням:

Увага!

Наприклад:

Руками (чийми?) матері **благословляюся.** Очі (чий?)
сестри **дивились з докором.** Лапка (чия?) цуценяти **була**
поранена. Крила (чий?) голуба **тріпотіли у височині.**

V. І ще одне, на що слід звернути увагу. Дуже часто учні роблять помилки при визначенні членів речення, виражених кількісно-іменними словосполученнями чи словосполученнями, що називають міру, вимір, об'єм чи збірні поняття, роблячи розбір за членами речення приблизно так: (що?) згряя (яка?) вовків зналась степом (за чим?) за табуном (яким?) коней. Або: Тато привіз (що?) мішок (чого?) муки. А ми сидимо й ламаємо голову: згряя – яка?, чи згряя – кого? Мішок – який? Чи мішок – чого?

А він – і не який? і не чого?, бо такі словосполучення Є ОДНИМ ЧЛЕНОМ РЕЧЕННЯ: (що?) згряя вовків зналася (за чим?) за табуном коней. Тато привіз (що?) мішок муки. Кімната (яка?) площею в 20 м². Сімсот солов'ят на черешні сидять. З'їв (що?) тарілку борщу. Виконав (що?) половину завдання. Тополька підросла (наскільки?) майже на два з половиною метри.

Хлопець був двометрового зросту. Тобто такі словосполучення можуть бути будь-яким членом речення, але завжди - лише одним.

Чи не слід це все в деталях учити учням? Напевне – ні. В деталях все повинен знати вчитель, а знаючи, організувати роботу так, щоб учні, не визубрюючи правил, не нарікаючи на дефіцит часу, на практичному рівні навчилися відрізняти додаток від означення, а присудок від другорядного члена. Бо зменшення обсягу виучуваного теоретичного матеріалу не повинно призвести до перетворення шкільної лінгвістики в облуплену мозаїку, з якої годі збагнути зміст зображеного, чи в шлях, перетятий рівчачками й канавами, які слід просто перестрибнути.

Створити цілісну картину мовного простору, в якому учень почувався б впевнено й комфортно – завдання вчителя і виконання цього завдання залежить від наших знань, нашої творчості, від нашої любові й до мови, і до тих, кого ми навчаємо.

Г.Могильницька,
старший викладач Одеського
інституту вдосконалення вчителів,
Заслужений працівник освіти України